

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ. ΙΙΙ.

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΚΑΙ ΕΞΗΓΗΣΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ ¹⁾

1. **Τὰ ψυχολογικὰ γεγονότα.**— Εξετάσαντες ιστορικῶς τὰς πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως γενομένας ἀποπειράς, νῦν ἡμεῖς αὐτοὶ ἄς πειραθῶμεν νὰ καταλήξωμεν εἰς τι συμπέρασμα. Ἀλλ' οὐδέν τι, νομίζω, εἶναι δυνατόν νὰ κατορθώσωμεν, ἐὰν μὴ ἀκριβώσωμεν καὶ κατανοήσωμεν τί εἶναι τὸ περὶ ὃ ἀσχολούμεθα γεγονός. Ὀφείλομεν πρῶτον νὰ ἀναλύσωμεν τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν ἔρευναν ταύτην ψυχικὰς καταστάσεις καὶ εἶτα νὰ ἐπιζητήσωμεν τὴν ἐξήγησιν αὐτῶν. Αἱ πλημμελεῖς ἐρμηνεῖαι αἱ ὑπὸ πολλῶν τῶν προμνημονευθέντων συγγραφέων προενεχθεῖσαι αἰτίαν ἔχουσι κατ' ἐμὴν γνώμην τὴν ὀλιγορίαν τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης. Τὸ νὰ διατεινώμεθα δὲ ὅτι εἶναι ἀνάγκη ψυχολογικῆς ἀκριβώσεως τῶν περὶ ἃ ἀσχολούμεθα φαινομένων, δηλοῖ ἀπλῶς ὅτι ὀφείλομεν νὰ γινώσκωμεν ὅ,τι ἔχομεν περὶ αὐτῶν νὰ εἴπωμεν. Ἐὰν ἡ ἠθικὴ ἐπιστήμη μέλλει νὰ κατορθώσῃ τι, ὀφείλει νὰ πράξῃ, ὅπερ πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἐπιστήμαι πράττουσι, νὰ ἀναλύσῃ τὰ γεγονότα, ὧν ἐπιζητεῖ τὴν ἐρμηνείαν. Αἱ δὲ μεταφυσικαὶ θεωρίαι περὶ ἠθι-

1) Πρὸς πλὴν τῶν ἐν τῇ προηγουμένῃ κεφαλῇ μνημονευθέντων ἔργων: *Spencer*, Principles of Psychology τομ. II, Μερ. VIII, κεφ. VII κέ. *Wundt*, Physiol. Psychol. τομ. III, κεφ. 18. *Hoeffding*, Psychologie, VI, c § 8. *Baldwin*, Feeling and Will, σελ. 205 κέ. *Sully*, The Human Mind, II, σελ. 155 κέ. *Ladd*, Psychology, σελ. 579 κέ. *Jodt*, Lehrbuch d. Psychologie, σελ. 715 κ. ε. *Sutherland*, The Origin and Growth of the Moral Instinct, ἰβιδ. τομ. II, κεφ. 15 κέ. *H. Ebbinghaus* — *Ern. Dürr*, Grundzüge der Psychologie,³ τομ. II, σελ. 448 κέ.

πρέπει νὰ ἐπακολουθῶσιν εἰς τὰ ἴχνη τῆς ψυχολογίας¹⁾,
 εἶπομεν ἀνωτέρω, ὅτι ἐκφέρομεν κρίσεις ἠθικὰς καὶ περι-
 ρημάτων καὶ περὶ τῶν ἄλλων· ἐπιδοκιμάζομεν καὶ ἀποδοκιμάζομεν
 κατῆγια καὶ πράξεις καλοῦντες αὐτὰς δικαίας καὶ ἀδίκους.
 Ἐρόπους μὲν τιὰ: τοῦ πράττειν πρέπει, λέγομεν, νὰ ἐπιτελῶ-
 μεν, ἄλλους δὲ πρέπει νὰ ποφεύγωμεν. Χρεωκόπος τις, ὅπως
 ἐκποφύγη τὴν ἀπότιν δικαίου χρέους, ἐγχειρίζει πρὸς φίλον
 μέρος τῆς περιουσίας ἐπὶ τῷ ὄρφ νὰ ποδοθῆ αὐτῷ τοῦτο ὑπε-
 ρβον· ἀλλ' ὁ λαθὼν ἀρνεῖται τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ποσοῦ κατὰ τὸν
 καταγεμένον χρόνον. Ἀποδοκιμάζω ἑκατέρου τὴν διαγωγὴν· λέγω
 περὶ ἡδίκησαν, ὅτι δὲν ἔπρεπε οὕτω νὰ πράξωσιν. Ὁ Γιάννης
 Ἀγιάννης, ὁ ἀποδράς κατὰδικος ἐν τοῖς Ἀθλαῖς τοῦ Β Οὐγκώ,
 ἐφ' οὗ παρ' οὐδενὸς ἄλλου ἔτυχε προστασίας, εἰρίσκει ἄστυλον καὶ
 καταφύγιον παρὰ τῷ ἀγαθῷ ἱερεὶ καὶ ἀποδίδει τὴν χάριν πρὸς τὸν
 ἐσργέτην περισυλῶν τὰ πρᾶγματα αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ ἱερεὺς παρέχει
 ἐγγνώμην καὶ μάλιστα ψευδολογεῖ ὑπὲρ αὐτοῦ, ὅπως μὴ τιμωρηθῆ.
 Ἡμεῖς λέγομεν ὅτι ὁ μὲν κακοῦργος ἔπραξεν ἀδικον, ὁ δὲ ἱερεὺς
 εἰκαιον. Κατακαμφθεὶς ὁ Γιάννης Ἀγιάννης ἐκ τῆς πρᾶότητος
 καὶ ἐλεημοσύνης τοῦ ἀγαθοῦ γέροντος διάγει τὸν ἀπὸ τοῦδε βίον
 ὑφέλιμον τοῖς ἄλλοις καὶ χρηστόν. Ἀλλ' ἡμέραν τινὰ ἀκούει
 ἔτι συνελήφθη ἄνθρωπος τις ἐκληφθεὶς ὡς ὁ Γιάννης Ἀγιάννης.
 Ἢ ἀρά γε νὰ κάμη; Λέγει τις ἐνδοθεν φωνὴ πρὸς αὐτὸν νὰ φήσῃ
 τὰ πράγματα νὰ λάβωσι τὴν φυσικὴν αὐτῶν φορὰν καὶ νὰ μὴ
 εγκαταλίπη θέσιν διὰ πολλῶν μόχθων καὶ ὑπερβασιῶν κτηθείσαν.
 Χιλιάδων ἀνθρώπων ἡ εὐημερία ἤρτηται ἐκ τῆς παραμονῆς αὐτοῦ
 ἐκεῖ, ὅπου νῦν εἶναι. Ἀλλ' ἑτέρα φωνή, ἣν καλοῦμεν συνείδη-
 σιν, ἐπιτιμᾷ καὶ ἐλέγχει αὐτὸν διὰ τοὺς διαλογισμοὺς τούτους
 καὶ ἐποτρύνει αὐτὸν ἐπιτακτικῶς νὰ πράξῃ τὸ δίκαιον καὶ νὰ
 θυσιάσῃ ἑαυτόν. Μετὰ φοβεράν ἐσωτερικὴν ἀγωνίαν νικᾷ τέλος
 ἡ συνείδησις καὶ ὁ Γιάννης Ἀγιάννης ὑποστρέφει εἰς τὸ δεσμο-
 τήριον. Ἡ σύγκρουσις ἔληξεν, ἡ ἠθικὴ ἀξίωσις ἐπληρώθη καὶ

1) Πρὸλ. Simmel, Einleitung in die Moralwissenschaft, τομος I, Πρόλογος.

εἰρήνη ἐν τῇ καρδίᾳ αὐταῦ ἐπικρατεῖ. Ἐὰν δ' ἐπέτρεπεν ἀνθ' ἑαυτοῦ νὰ τιμωρηθῇ ὁ νομιζόμενος ὡς Γιάννης Ἀγιάννης, θὰ κατατρώχτο, ὡς συνήθως λέγομεν, ὑπ' ἐλέγχων τῆς συνειδήσεως, ὑπ' ὀδυνηρᾶς μεταμελείας. Θὰ πῆλκε πρὸς τὴν ἑαυτοῦ διαγωγὴν καὶ θὰνεγνώριζεν ἔτι τὴν δύναμιν καὶ τὸ κῦρος τοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ ἀδίκου. Παρατηροῦμεν τὴν δυστυχίαν τοῦ ἀληθινοῦ Γιάννη Ἀγιάννη μετὰ τοῦ μεγίστου οἴκτου, ἀλλὰ καίπερ καταθλιβόμενοι δὲν θὰ ἐπεθυμοῦμεν νὰ ἔπραττεν ἄλλως. Ἡ ἠθικὴ ἐπιδοκιμασία ἡμῶν ὑφούται εἰς ἠθικὸν ἐνθουσιασμόν, καθ' ὃν ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ἀγάπη ἡμῶν πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον ἐξικνεῖται εἰς τὸ ἔπακρον· ὑποκλινόμεθα ταπεινῶς πρὸ τοῦ κράτους τοῦ δικαίου ὡς πρὸ καθυπερτέρας δυνάμεως καὶ ἐπιλέγομεν· τὸ σὸν θέλημα, μὴ τὸ ἐμὸν γεννηθῆτω.

2. **Ἀνάλυσις τῆς συνειδήσεως.**—Ἐνταῦθα ἔχομεν παραδείγματα τοῦ φαινομένου, ὅπερ προτίθεσθε νὰ ἐρευνήσωμεν. Ἐγείρεται ἐν τῇ ἐμῇ συνειδήσει ἡ παράστασις ἐλατηρίου τινὸς ἢ πράξεως. Πάραυτα ἢ μετὰ τινα σκέψιν ἀθροίζονται καὶ συνεπιπλέκονται περὶ τὴν παράστασιν ταύτην ἰδιαίτερα συναισθήματα καὶ βουλευτικαὶ ὁρμαί, συναισθήματα ἐπιδοκιμασίας ἡδέα ἢ (περιστάσεως τοχούσης) συναισθήματα ἀποδοκιμασίας λυπηρὰ· συναισθήματα κατεπείγοντά με ἐπὶ τὴν πράξιν, ἐπιτάττοντα, ἀναγκάζοντά με οὕτως εἰπεῖν νὰ ἔχω ταύτην πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ νὰ ὁμολογήσω τὸ ἐπ' ἐμοῦ κῦρος αὐτῆς, μόνον οὐχὶ βοῶντα· ναί, ναί, ὀφείλεις· ἢ συναισθήματα ἀποτρέποντά με ἀπὸ τῆς πράξεως· αἰσχύνη τις με καταλαμβάνει, διάκειμαι δυσθόμως, καίτοι τὸ ἀπηγορευμένον πρᾶγμα ἴσως ἔχει καθ' ἑαυτὸ θέλγητρόν τι. Ἡ δύναμαι νὰ ἔχω παρούσας ἐν ἐμοὶ τὰς παραστάσεις πλειόνων πράξεων ἢ ἐλατηρίων, τὰς μὲν συνδεδεμένας μετὰ συναισθημάτων ἐπιδοκιμασίας καὶ ὑποχρεώσεως, τὰς δὲ μετὰ συναισθημάτων ἀποδοκιμασίας καὶ ἀποτροπῆς, τὰς δὲ παρακολουθουμένας ὑπὸ τινος συναισθήματος κύρους ἐπὶ τῶν ἄλλων. Αἱ παραστάσεις αὗται δύνανται νὰ ἐμφανίζωνται καὶ νὰ φανίζωνται ἐκ τῆς συνειδήσεως, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ τὰ παρακολουθοῦντα συναισθήματα. Δύναμαι νὰ μεταπηδῶ ἀπὸ τῆς μιᾶς σειρᾶς ἐπὶ τὴν ἑτέραν, ἕως οὗ τέλος μία ἐπικρατοῦσα ἀγάγη εἰς βουλευτικὴν πράξιν καὶ ἐξώση τὴν ἑτέραν. Ἐὰ

ἔξωτερικὰ ταῦτα γεγονότα ἐκφράζονται ἐν ταῖς κρίσεσιν : ἢ πράξις αὕτη εἶναι δικαία ἢ ἀγαθὴ, ἐκείνη ἄδικος ἢ κακὴ, ὀφείλω τὰύτην νὰ πράξω, ἐκείνην οὐχί. Κατὰ δὲ τὴν γλῶσσαν τῶν πολλῶν λέγομεν : ἡ συνειδήσις μου ἐπιδοκιμάζει τοῦτο, κατακρίνει ἐκεῖνο· κελεύει τοῦτο, ἀπαγορεύει ἐκεῖνο· ἀποτρέπει με ἢ προτρέπει πρὸς τινὰ τρόπον τοῦ πράττειν· ὀφείλω νὰ ὑπακούω εἰς τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεώς μου. Ἐὰν δ' ἡ δικαία πράξις ὑπῆρξεν ὑπ' ἐμοῦ βουλευτὴ καὶ ἐπετελέσθη, ἢ καὶ μόνον βουλευτὴ χωρὶς νὰ ἐπιτελεσθῆ, εὐαρέστομαι, διότι ἐβουλήθην αὐτὴν καὶ ἴσως λυποῦμαι, διότι ἀπέβη ἀδύνατος ἢ ἐπιτέλεσις, ἦν μετὰ πίστεως προσεδόκων. Τῷ ὄντι ἡ ἠθικὴ εὐαρέστησις μου καὶ περιαιτολογία δύναται τόσον ἰσχυρὰ νὰ γίνῃ, ὥστε νὰ μὲ πληρώσῃ Φαρμακτικῆς ἀλαζονείας καὶ νὰ κομπάζω ἐπὶ τῷ ἠθικῷ θριάμβῳ. Ἐὰν δ' ὅμως ἡ ἄδικος νικήσῃ πράξις καὶ ἡ περὶ τοῦ δικαίου σκέψις ἐπιμείνη ἐγγρονισθεῖσα ἐν τῇ συνειδήσει, θλίβομαι, βαρέως φέρω, αἰσχύνομαι, ἀτιμάζω ἑμαυτόν. Ἀποβλέπω πρὸς τὸ νικηθὲν παρελθὸν καὶ διορῶ οὕτως εἰπεῖν ἐν τῇ ὄψει αὐτοῦ σιωπηλὴν τινὰ θλίψιν, ἣτις εἰσδύεται εἰς τῆς καρδιάς μου τὰ μύχια καὶ ποιεῖ τὴν ψυχὴν νὰ ἐπιπλήττῃ καὶ ἐπιμέμφηται αὐτὴ ἑαυτήν.¹⁾ Καθίσταμαι ἑμαυτοῦ δικαστῆς καὶ κηρύττω ἑμαυτόν ἔνοχον. Τὰ ἀλγεινὰ ταῦτα συναισθήματα καλοῦμεν ἀδημονίαν ψυχικὴν, μεταμέλειαν, ἔλεγχον τῆς συνειδήσεως. Δύνανται δὲ νὰ ποβῶσι ταῦτα οὕτως ἰσχυρὰ, ὥστε νὰ ἐμβάλωσι τὸν δυσπαθοῦντα εἰς βαθὺν ἀπελπισμὸν, οὗ ἕνεκα νὰ ἐπιθυμῇ οὗτος, μᾶλλον δ' ἀδημονῶν νὰ ἐπιζητῇ, ὅπως ὑποστῇ ποινὰς τὰς ἀδυστηροτάτας.

Βλέπομεν λοιπὸν ὅτι ἡ συνείδησις καὶ πρὸ τῆς πράξεως λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὴν πράξιν. Ἐὰν δ' ἡ πράξις, ἧς εἶχον ἀντίληψιν ἢ παράστασιν, εἶναι οὐχὶ ἐμῆ, ἀλλ' ἄλλου τινός, ἢ εἶναι ἀπλῶς φανταστικὴ τις, τὸ αὐτὸ που ψυχικὸν γεγονὸς συμβαίνει. Τὰ ἤδη μνημονευθέντα συναισθήματα καὶ ὄρμαι ἐπιδοκιμασίας

1) Πρὸς βλ. Εὐριπίδου Ὀρέστην, Αἰσχύλου Ἀγαμέμνονα. Ὅρα καὶ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. «Καὶ ἐμνήσθη ὁ Πέτρος τοῦ ρήματος τοῦ Ἰησοῦ εἰρηκότος αὐτῷ, ὅτι, πρὶν ἀλέκτωρ φωνήσῃ, τρίς ἀπαρνήσει με. Καὶ ἐξελθὼν ἔκλαυσε πικρῶς».

Fr. Thilly—Γ. Γρατσιάτου. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἠθικὴν 5

ἢ ἀποδοκιμασίας ἀναφαίνονται ἐν ἐμοὶ ἔτι εὐχερέστερον ἢ πρότερον· κρίνω ὅτι ἢ πράξις εἶναι δικαία ἢ ἄδικος καὶ ὀφείλει ἢ δὲν ὀφείλει νὰ ἐπιτελεσθῇ.

Συναισθήματα λοιπὸν καὶ ὄρμαι συνάπτονται πρὸς τὴν παράστασιν τῆς πράξεως καὶ προάγουσιν ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ ἐκφέρωμεν κρίσιν. Ἡ πράξις ἐπεγείρει ἐν ἡμῖν συναισθήματα καὶ ὄρμας καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἐκφράζομεν ἐν κρίσει περὶ τῆς ἀξίας. Χαρακτηρίζοντες δ' οὕτω πράξιν τινα δικαίαν ἢ ἄδικον, χαρακτηρίζομεν ὡς ἀληθῶς ἡμᾶς αὐτούς. Ἐκτιμῶμεν τὴν πράξιν, διότι ἐμποιεῖ ἡμῖν ἐντύπωσιν τινα, καθάπερ καλοῦμέν τι **ὄρατον**, διότι προκαλεῖ ἐν ἡμῖν συναισθήματά τινα. Χωρὶς δὲ τῶν συναισθημάτων τούτων, ἐὰν διὰ τινα οἰονδήποτε λόγον ἢ πράξις μηδὲν ἐξήγειρε συναίσθημα ἐπιδοκιμασίας, ἀποδοκιμασίας καὶ ὑποχρεώσεως, δὲν θὰ ἐκρίνομεν, καθ'ὸν κρίνομεν τρόπον, δὲν θὰ ἐποιούμεθα ἠθικὰς ἐκτιμήσεις.

Πάντα τὰ προμνημονευθέντα γεγονότα δυνάμεθα συναγαγόντες νὰ περιλάβωμεν ἐν τῷ γενικῷ ὄρω **συνείδησις**. Ρητέον δὲ μάλιστα, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι ἀπλῶς γενικὴ τις προσηγορία ἐμφανιστικῆς σειρᾶς ἐπιπλόκων φαινομένων καὶ οὐχὶ χωριστῆ τις καὶ καθ'ἑαυτὴν ὑπάρχουσα δύναμις. Ὡστε τὸ νὰ λέγωμεν, ὅπως οἱ πολλοί, ὅτι ποιούμεθα ἠθικὰς κρίσεις, διότι ἔχομεν τὴν πρὸς τοῦτο **δεξιότητα**, οὐδὲν ὠφελεῖ ἡμᾶς. Δὲν εἶναι λ. χ. ἐξήγησις τοῦ γεγονότος τῆς ἀναμνήσεως ἢ ἀναγωγὴ αὐτοῦ εἰς δεξιότητα ἢ δυνάμιν τινα μνημονικὴν. Τὸ νὰ λέγωμεν δ' ὅτι ἀναμιμνησκόμεθα, διότι ἔχομεν μνημονικὴν δύνάμιν, εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ἀναμιμνησκόμεθα, διότι ἀναμιμνησκόμεθα ²⁾).

3. **Τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος.**— Ἐν τῇ συνειδήσει ὑπάρχει σύμπλεγμα ψυχικῶν στοιχείων. Ἄς ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερόν πως τὰ τούτων χαρακτηριστικώτατα. Ἐχομεν μείγμα συναίσθηματος καὶ ὄρμης, ὅπερ δυνάμεθα νὰ καλῶμεν συναί-

1) Πρὸς κεφ. ΙΙ, 3.

2) Πᾶσαι αὗται αἱ ἐξηγήσεις ὑπομιμνήσκουσιν ἡμᾶς τὸν ἰατρὸν τοῦ Μολιέρου, ὅστις ἐρωτώμενος διὰ τί τὸ ὕπνιον κατακοιμίζει, «διότι», ἀπεκρίνατο σοφῶς. «εἶναι ὑπνώτικόν».

σθημα τῆς ὑποχρεώσεως ἢ τοῦ ὀφείλειν¹⁾. Ἄλλὰ τὸ συναίσθημα τοῦτο, ὅπερ ὁ Butler²⁾ ἐντόνως λίαν ἐξαίρει, δὲν εἶναι ἀπλῶς συνκρίθημα τῆς «παρορμήσεως πρὸς» τινὰ τρόπον τοῦ κράττειν οὐδ' εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς πᾶσαν ἄλλην ὁρμήν, ὡς ὁ Gu-
gou ἰσχυρίζεται.³⁾ Τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι «ὁ θηρατικὸς κύων ὀφείλει νὰ ἴχνηλατῆ», δὲν εἶναι, ὡς φαίνεται ὅτι νομίζει ὁ Δαρβίνος,⁴⁾ ἐπὶ αὐτὸ καὶ τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ εἶναι χρη-
στός. Οὐδ' εἶναι πάλιν τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ συναίσθημα τῆς λογικῆς ἀνάγκης, ὅπως ὁ Clarke φαίνε-
ται ὅτι παραδέχεται.⁵⁾ Ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωσις εἶναι ἰδιόν τι εἶδος ἀνάγκης, ἰδιόρρυθμος καὶ μοναδική ψυχικὴ κατάστασις. Δὲν θυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ δοκιμάσωμεν αὐτήν, ὅπως κατανοήσωμεν. Ἄλλ' ἐν τούτῳ ὁμοιάζει πρὸς τὰς ἄλλας ψυχικὰς καταστάσεις. Εἶναι δὲ τῶν ἀδυνάτων τὴν ὑποχρέω-
σιν νὰ περιγράψωμεν πρὸς ὃν μὴ συναισθανόμενον αὐτήν, ὅπως εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ παραστήσωμεν τὰ χρώματα πρὸς τυφλόν.

Τὸ συναίσθημα τοῦτο τοῦ καθήκοντος πληροὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐδλαβείας καὶ ἐμποιεῖ εἰς αὐτοὺς τὴν πίστιν, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι φωνὴ ἐξ ἄλλου τινὸς κόσμου. Ἀντὶ δὲ τοῦ νὰ ἐρμηνεύωσι τὸ φαινόμενον προσωποποιοῦσιν αὐτὸ νομίζοντες ὡς τι ἐκτὸς ἑαυτῶν, ὡς τινὰ ἀμέσως οὐρανόπεμπτον ἄγγελον. Καὶ εἰς αὐτοὺς δὲ τοὺς φιλοσοφούντας ἡ τοῦ ἀξιώματος καὶ κύρους τῆς συνειδήσεως ἐξή-
γησις παρέχει πράγματα εἰς τὸ ὑπερκόσμιον ἢ ὑπεραίσθητον. «Ἡ δύναμις αὕτη,» λέγει ὁ Martineau, «εἶναι ἡ κοινωνία τῆς θείας ζωῆς καὶ ἀγάπης, ἣτις εἰσέρχεται καὶ ἐνοικεῖ ἐν ἐμοὶ ἔχουσα ἀντιληπτικὴν τινὰ δύναμιν. Παριστάμεθα ἐνώπιον ἐντικειμενικοῦ κύρους χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπωμεν τὸ κέντρον τῆς δίας ἡμῶν συνειδήσεως.»⁶⁾ «Τὸ πρὸς ἡμᾶς ἀποκαλυπτόμενον

1) Ἡ κατάσταση αὕτη τῆς συνειδήσεως, ἣν καλοῦμεν συναίσθημα τῆς ὑποχρεώσεως, περιέχει ἐνεργητικὸν τι ἢ παρορμητικὸν στοιχεῖον.

2) Πρὸβλ. κεφ. II, § 5 (1).

3) Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction.

4) The Descent of Man, I κεφ. VI, σελ. 116.

5) Πρὸβλ. κεφ. II, § 3 (3).

6) Types of Ethical Theory, τομ. II, κεφ. IV, σελ. 104.

κύρος δείκνυται οὐ μόνον ἄσχετον πρὸς τὴν βούλησιν ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλως ἀνεξάρτητον τῆς ἡμετέρας ἰδιοσυγκρασίας.»¹⁾ Καὶ ὁ Κάντιος ἀνακαλύπτει ἐν ἑαυτῷ τὸ συναίσθημα τοῦτο ἢ τὴν ὄρμησιν τῆς ὑποχρέωσως ἢ τοῦ κύρους παρακολουθοῦσαν παραστάσεις τινὰ καὶ εὐρίσκει ὅτι τοῦτο ἐν τῇ γλώσσῃ ἐκφράζεται διὰ τῆς προστακτικῆς ἐγκλίσεως: Πράττε, μὴ πράττε. Ἀφαιρεῖ δ' ἀπὸ τοῦ περιεχομένου τῶν ὑπαγορευσεῶν τούτων καὶ παρορμήσεων τῆς συνειδήσεως τὸ εἰς πάσας ταύτας κοινόν, ἦτοι τὸν ἀθηντικὸν καὶ ἐπιτακτικὸν χαρακτηριστῆρα, τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρέωσως, καὶ τὴν ἀφαιρέσιν ταύτην ποιεῖ οὐσίαν. Αὕτη δὲ εἶναι **μορφὴ τοῦ νοῦ**, καθὼς ὁ χώρος, ὁ χρόνος, ἡ αἰτιότης. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ μορφὴ αὕτη ἢ κατηγορία τοῦ καθήκοντος ἀναφέρεται εἰς τὸ πράττειν, ὁ Κάντιος ὀνομάζει αὐτὴν κατηγορίαν τοῦ **πρακτικοῦ** λόγου ἢ τῆς βουλήσεως²⁾.

Πρὸς τὴν τοῦ Καντίου θεωρίαν ἔχομεν νάντσειπῶμεν, ὅτι τὸ συναίσθημα ἢ ἡ ὄρμησιν τοῦ καθήκοντος δὲν εἶναι κατηγορία μορφὴ τῆς διανοίας πλέον παντὸς ἄλλου συναισθήματος, οὐδ' εἶναι τι ἐκτὸς τῆς ἐμπειρικῆς συνειδήσεως μου κείμενον, ἀφ' οὗ λαμβάνω πείραν αὐτοῦ. Λέγων ὅτι συναίσθημά τι κύρους ἢ ὑποχρέωσως εἶναι παρὸν ἐν τῇ ἐμῇ συνειδήσει, νοῶ ὅτι συναισθάνομαι ἑμαυτὸν δεδουλευμένον ἢ κατηναγκασμένον ἢ ὑπόχρεωσιν εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν πράξεων τινῶν. Ἡ δ' ὑποχρέωσις δὲν εἶναι εἰδικὴ τις κατηγορία ἢ δύναμις ἢ μορφὴ τοῦ λόγου· εἶναι ψυχικὸν γεγονός οὐδέποτε ὑπάρχον ἐν τῇ συνειδήσει χωριστὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων ψυχικῶν καταστάσεων. Τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι τὸ συναίσθημα τοῦτο ἢ ἡ ὄρμησιν εἶναι μορφὴ ἔμφυτος οὐδὲν τι πλέον

1) αὐτ. σελ. 102.

2) Πρὸς. Simmel, Einl. in die Moralwiss. τομ. κεφ. I. Ὁ Κάντιος βεβαίως δὲν ὑπολαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν ὡς συναίσθημα, ἀλλ' ὡς ἐκδήλωσιν τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἢ τῆς βουλήσεως, δι' οὗ προφανῶς ἐξέρχεται τὴν **παρορμητικὴν φύσιν** τοῦ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος. Εἶτα δὲ πειρᾶται εἰς τὴν ἀφηρημένην ταύτην μορφὴν τοῦ **δφείλει** νὰ προσποιήσῃ περιεχόμενον ἄναζητῆ ἀρχὴν κοινήν τῶν ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ καθήκοντος παρακολουθουμένων πράξεων καὶ ἀνευρίσκει γενικὸν γνώρισμα πασῶν τῶν ὑποχρεωτικῶν πράξεων τὸ ὅτι εἶναι ἐπιτήδεια νὰ γίνωσι καθολικὸς νόμος. Κεφ. II, § 1

ὠφελει ἡμᾶς ἢ τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι τὸ συναίσθημα τῆς ἐλπίδος εἶναι μορφὴ τοιαύτη. Βεβαίως ἐλπίς καὶ φόβος καὶ ἀγάπη εἶναι πάντα «ἔμφυτοι μορφαί,» ἐὰν οὕτω λέγοντες νοῶμεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δοκιμάζουσιν αὐτὰ ἐν συνδέσει μετὰ τινων συγκεκριμένων παρατάσεων. Ἐπιπλέον ἡμῖν μάλιστα διαφέρει νὰ γινώσκωμεν τινὰς τρόπους τοῦ πράττειν συναισθανόμεθα ὡς ὑποχρεωτικούς, καί, εἰ δυνατόν, διὰ τί συναισθανόμεθα αὐτοὺς ὡς τοιοῦτους.

4. Τὰ συναισθήματα ἐπιδοκιμασίας καὶ ἀποδοκιμασίας.

Σοφοὶ τινες ἐξείρουν ἰσχυρῶς τὸ συναίσθημα τοῦ κατήκοντος ὑπολαμβάνοντες αὐτὸ ὡς τὸν πυρῆνα καὶ αὐτὴν τὴν ἰστίαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἐπιπλέον ἡ παράστασις πράξεως εἶναι, ὡς ἀνωτέρω ἐρρήθη, ἢ δυνατόν τοῦλάχιστον νὰ εἶναι πεπληρωμένη συναισθημάτων ἐπιδοκιμαστικῶν καὶ ἀποδοκιμαστικῶν¹⁾. Ἡ θεὰ πράξεως ἐπεγείρει συναισθήματα κατακρίσεως, καταφρονήσεως, δυσανεκτήσεως, φρίκης, ἀγανακτήσεως κτλ. ἢ συναισθήματα ἐπαίνου, θαυμασμοῦ, σεβασμοῦ, εὐλαβείας, ἐνθουσιασμοῦ κτλ. Τῶν δὲ φιλοσόφων τινὲς θεωροῦσαν πολλοῦ λόγου ἕξια τὰ τοιαῦτα συναισθήματα ἐταύτισαν πρὸς τὴν συνείδησιν, ὡς οἱ πρεσβεύοντες τὴν θεωρίαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως,²⁾ αἵτινες θέλουσιν ἐν τῇ ἠθικῇ νὰ παρορῶσι τὸ στοιχεῖον τοῦ κήρους καὶ τῆς ἀθθεντίας. Καὶ καλαισθητικὰ συναισθήματα δυνατόν νὰ συνεπεγείρωνται μετὰ τῶν προμνημονευθέντων συναισθημάτων. Ἐπιπλέον τῇ ὄψει πράξεώς τινος δυνατόν νὰ ἐγγεννηθῇ ἐν ἡμῶν καλαισθητικὴ ἡδονή³⁾. Ἐκ τούτου δὲ συγγραφεῖς τινες προήχθησαν εἰς τὸ νὰ ταυτίσωσι τὰ ἠθικὰ συναισθήματα μετὰ τῶν καλαισθητικῶν⁴⁾. Ἐπιπλέον ὀφείλομεν ἐντόνως νὰ ἐξάρωμεν, ὅτι ἡ συνείδησις εἶναι σύμπλεγμα ψυχικῶν καταστάσεων καὶ ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἰδιάξοντα αὐτῇ συναισθηματικὰ στοιχεῖα

1) Καὶ ταῦτα τὰ συναισθήματα, καθὼς τὸ τῆς ὑποχρεώσεως, περιέχουσι ἰργητικὰ ἢ ὀρμητικὰ στοιχεῖα ἐκδηλούμενα ἐν σωματικαῖς κινήσειν.

2) Πρὸς κεφ. II, § 4.

3) Πρὸς Sully, Human Mind, τομ. II, σελ. 167.

4) Πρὸς Ἐρβαρτον καὶ Φόλκμαν.

εἶναι τὰ συναισθήματα τῆς ἐπιδοκιμασίας (ἢ ἀποδοκιμασίας) καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ὑποχρέσεως ἢ τοῦ κύρους.

Ἡ. **Ἡ συνειδήσις ὡς κρίσις.**—**Ἄλλ'** ἡ συνειδήσις κρίνει προσέτι, ὥστε ἔχει χαρακτηρὰ γνωστικὸν ἢ νοητικόν. Πῶς δὲ καταντῶμεν εἰς ἠθικὰς κρίσεις; Ἡ ἀντιληψὶς ἢ παράστασις πράξεώς τινος προκαλεῖ συναισθήματα ὑποχρέσεως καὶ συναισθήματα ἐπιδοκιμασίας. Ἐκφράζομεν δὲ γλώσσικῶς τὰ συναισθήματα ταῦτα λέγοντες: ἡ πράξις αὕτη εἶναι δικαία καὶ πρέπει νὰ γίνῃ. Ἐκφέρομεν κρίσιν ἠθικὴν καὶ ἡ κρίσις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τοῦ συναισθήματος. Ὀνομάζων πράξιν τινα δικαίαν ἢ ἄδικον, ἐκφράζω τὰ εἰς ταύτην ἀναφερόμενα συναισθήματά μου. Λέγων ὅτι πράγμα τι εἶναι ὡραῖον, λέγω ἕντως ὅτι ἐπεγείρει τινὰ συναισθήματα (καλαισθητικὰ ἐνταῦθα καλούμενα) ἐν ἐμοί. Ἀποφαινόμενος ὅτι τὸ πτύειν εἶναι ἀπρεπές, ἐκφράζω ἀγδὲς συναίσθημα προκληθὲν ἐν ἐμοί ἐκ τινος πράξεως. Ἐὰν δ' ἡ καλουμένη ἠθικὴ πράξις, τὸ ὡραῖον πράγμα καὶ ἡ ἀπρεπῆς συμπεριφορὰ μὴ ἐπήγειρον τὰς ἰδιαιτέρας ταύτας συναισθηματικὰς ἀντιδράσεις, δὲν θὰ ἔκρινον, καθ' ὃν τρόπον κρίνω αὐτάς.

Φιλόσοφοί τινες ἠθέλησαν νὰ ἐξάρωσι τὸ γνωστικὸν στοιχεῖον τῆς συνειδήσεως, δι' ὃ καὶ ὠνόμασαν αὐτὴν δεξιότητα τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Κατὰ τούτους εἶναι αὕτη οὐχὶ συναισθηματικὴ, ἀλλὰ νοητικὴ δεξιότης, δύναμις ἀνακαλύπτουσα τὴν ἀλήθειαν· εἶναι ἡ εἰδικὴ δεξιότης, δι' ἧς διαγιγνώσκομεν τὴν ἠθικὴν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ πρὸς ταῦτα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πρῶτον μὲν, ὅτι δὲν εἶναι αὕτη ἡ μόνη λειτουργία τῆς συνειδήσεως, ὅτι δὲν πρέπει νὰ παρορῶμεν τὰ ἐν αὐτῇ περιεχόμενα χαρακτηρηστικὰ συναισθηματικὰ καὶ ὀρμητικὰ στοιχεῖα, δεύτερον δέ, ὅτι διαφέρουσιν ἀλλήλων ἡ δεξιότης τοῦ ἠθικῶς κρίνειν ὡς τοιαύτη καὶ ἡ δεξιότης τοῦ ἐκφέρειν ἄλλας κρίσεις. Ἡ διαφορὰ κεῖται ἐν τῷ κρινόμενῳ ἀντικειμένῳ καὶ ἐν τῷ ψυχικῷ βάλει (συναισθήμασι καὶ ὀρμαῖς), ἐξ οὗ ἡ κρίσις πηγάζει. Ἡ κρίσις εἶναι κρίσις, εἴτε εἰς τὴν ἠθικὴν ἐφαρμόζεται εἴτε εἰς τὴν αἰσθητικὴν εἴτε εἰς τὴν ἐθιμοτυπίαν. Ἡ κρίσις εἶναι θεμελιώδης νοητικὴ ἐνέργεια ἐμπεριέχουσα ἀνάλυσιν καὶ σύνθεσιν. Λέγων: ἡ οἰκία αὕτη εἶναι ἐρυθρά, ἀναλύω μίαν τῶν ἐμῶν παραστάσεων ἐκλέγων καὶ ἐκκρίνων ἐξ αὐτῆς ὀρισμέ-

νην ιδιότητα καὶ κατηγορῶν ταύτην τοῦ ἀρχῆθεν συγκεκριμένου ὄλου, ὅπερ πρὸ μικροῦ ἀνέλυσσα. Λέγων : ἡ πράξις αὕτη εἶναι ἄδικος, δι' ἀναλύσεως ὄντως ἐκλέγω καὶ ἐκκρίνω ἐκ τῆς συγκεκριμένης πράξεως τὰ συναίσθηματα, ἅτινα αὕτη παράγει ἐν ἐμοί, ἀποφαίνομαι τίνα ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ ἐν τῇ ἐμῇ συνειδήσει,

6. **Κριτικὴ τῆς θεωρίας τῆς ἐνοράσεως.**— Ἠθικοὶ τινες ὁμολογοῦσιν ὅτι ἡ συνείδησις λειτουργεῖ ὡς κρίνουσα δύναμις, ὥστε ἀποφαίνονται περὶ αὐτῆς, καθ' ὃν τρόπον ὁ Calderwood: «Συνείδησις εἶναι,» λέγει «ἡ νοητικὴ δύναμις, δι' ἧς πᾶς ἕκαστος ἀνευρίσκει τὸν ἠθικὸν νόμον πρὸς κανονισμὸν τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ. Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ὁ λόγος, διότι οὗτος ἀποκαλύπτει πρὸς ἡμᾶς τὴν ἀπόλυτον ἠθικὴν ἀλήθειαν»¹⁾. Ὁ Cudworth καὶ Clarke κρίσεις, οἷαι: ἡ κλοπὴ εἶναι κακόν, ὁ φόνος εἶναι κακόν κτλ. ἐθεώρησαν ὡς αὐτοδηλοῦς καὶ ἀναγκαίαις, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀνεκήρυξαν ὡς αἰωνίαις ἀληθείαις, ἀληθείαις οἷαι εἶναι αἱ μαθηματικαί. Κρίσεις τοιαύτας γινώσκομεν, εἶπον, ἀμέσως καὶ κατ' ἐνόρασιν· δὲν εἶναι δ' οὔτε ἀναγκαῖον οὔτε δυνατὸν νὰ ποδείξωμεν αὐτάς. Ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ διανοίᾳ, εἶναι ἀρχῆθεν τοῦ λόγου κτήματα, ἐκ τῶν προτέρων, σύμφυτοι. Ἄλλοι δὲ πάλιν σοφοὶ νομίζουσιν ὅτι ἀμέσως γίνεται ἡμῖν ἀντιληπτὸν τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον τῶν πράξεων, ὅτι, εὐθὺς ὡς πράξις τις παραστῆ ἐν τῇ συνειδήσει, ἀντιλαμβανόμεθα τῆς ἠθικῆς ἀξίας αὐτῆς. Εἰς τὴν σχολὴν ταύτην ἀνήκουσιν ὁ Martineau καὶ ὁ Lecky. Κατὰ μὲν λοιπὸν τὸ δόγμα τῆς ὀρθολογικῆς ἐνοράσεως εἶναι ἐγκεχαραγμένα ἐν τῷ νῷ ἠθικαὶ τινες ἀρχαὶ ἢ ἐνυπάρχει ἐν ἡμῖν λογικὴ τις δύναμις, ἣτις ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως προάγεται εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἀρχῶν τούτων· κατὰ δὲ τὸ δόγμα τῆς κατ' ἀντίληψιν ἐνοράσεως δὲν ἔχομεν τοιαύτας ἐν τῷ νῷ ἐντετυπωμένας ἢ διὰ τοῦ λόγου ἐκκαλυπτομένας γενικὰς ἀληθείας, ἀλλ' ἀντιλαμβανόμεθα τοῦ δικαίου ἢ τοῦ ἀδίκου πράξεων καὶ ἐλατηρίων εὐθὺς ὡς παραστῶσιν ἐν τῇ συνειδήσει.

Πρὸς τὰς σχολὰς ταύτας ἔχομεν πλήν ἄλλων νὰ ντεῖπώμεν τάδε :

1) Handbook of Moral Philosophy,¹² Μερ. 1, κεφ. IV σελ. 77